

ВІДГУК

на дисертацію Герасименко Дар'ї Григорівни
«Ідея громадянського суспільства (І.Кант та Е.Левінас),
подану на здобуття наукового ступеня

кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.05 – історія філософії

Актуальність теми дисертації, поданої на захист, вочевидь пов'язана, перш за все, із актуальністю концепту «громадянське суспільство» як в теоретичному, так і в практичному вимірі, враховуючи демократичні тренди сучасного суспільства, зокрема й українського. Щодо історико-філософських персоналій, обраних дисертанткою, то можна зазначити – якщо ідею громадянського суспільства у Канта, бодай у контексті загальних звернень до його філософсько-політичних чи соціально-філософських конструкцій, не можна вважати такою, що залишалась осторонь дослідницької уваги, то зарахування Е. Левінаса до теоретиків громадянського суспільства можна вважати новим та оригінальним підходом.

Таке дослідницьке новаторство стало можливим на підставі кількох принципових засад, які визначають структуру та зміст цієї дисертації. Першою засадою можна вважати заявлене вже у назві дисертації прагнення сконцентруватись не так на розгляді *феномену* громадянського суспільства, як на проблемі формування його *ідеї* (с. 24). Власне, така постановка питання є природною для історико-філософського дослідження. Проте авторка йде далі, відрізняючи *ідею* громадянського суспільства як «загальну історико-логічну засаду формування суспільної свідомості» від відповідної *філософської категорії*, яка відтворює усталені та універсальні зв'язки індивідів у суспільстві (с. 169). Інакше кажучи, йдеться не про відсторонену ідейну конструкцію, а про ідею як «складову суспільної свідомості», що дозволяє розглядати відповідну історико-філософську проблему у соціально-філософському контексті, і говорити, зокрема, про «праксеологічну оцінку концепцій Канта і Левінаса» (підрозділ 3.2). Такий підхід дійсно визначає певну оригінальність та новизну авторського бачення, здава-

лось би, вже добре розробленої проблеми формування теорії громадянського суспільства.

Далі, у дисертації сама *ідея* громадянського суспільства усвідомлюється у філософсько-етичному контексті, що дозволяє авторці дещо відійти від традиційної історико-філософської схематики розгляду цієї проблеми (а також від схем історії політичної та правової думки). Отже, другою ідеєю є тлумачення ідеї громадянського суспільства як етичної категорії (с. 17), і в цьому контексті намагання максимально відійти від політологічних, соціологічних чи правових контекстів розгляду феномену громадянського суспільства.

Зазначені методологічні засади вочевидь визначають вибір персоналій, на яких концентрує увагу дисертантка. Вона звертається до етичної традиції в розвитку європейської філософсько-політичної думки, – тобто традиції, в якій ця рина політичного не відривається від моралі і не протиставляється їй, а навпаки, постає як така, що може бути досліджена та усвідомлена лише в контексті етичного дискурсу. Безумовно, І. Кант та Е. Левінас є представниками цієї традиції європейської філософії, тому вибір цих персоналій у контексті реалізації авторського задуму є логічним та обґрунтованим.

В якості позитивного моменту необхідно відзначити багатий методологічний арсенал, якій залучає дисертантка. Крім очевидного звернення до методології компаративістики, у тому числі методів внутрішньої і зовнішньої реконструкції, дисертантка активно послуговується методом моделювання, якій, власне, й стає основою тієї екстраполяції (за аналогією) взаємовідносин між індивідами на взаємовідносини у суспільстві, яка виявляється необхідною у дослідженні концепцій Канта і Левінаса, адже, як зазначає дисертантка, Кант і Левінас (особливо останній) не говорять про взаємодію, яка відбувається в суспільстві, а скоріше стверджують ідентичність даних відносин з міжсуб'єктивними (с.9). Змістовним і важливим є також герменевтичний аналіз понять «громадянська свідомість» та «громадянське суспільство», проведений у пункті 2.1.3.

Зазначені методологічні засади та обґрунтування вибору персоналій, ра-

зом із свідомим застосуванням різноманітних, але адекватних методів дослідження, за умови загалом логічної та послідовної побудови структури дисертації, дозволило авторці отримати низку висновків та положень наукової новизни, які видаються доведеними та евристично цінними.

Перш за все, ці висновки впливають з компаративного аналізу концепцій Канта і Левінаса і полягають, зокрема, у визначенні таких схожих ознак запропонованих ними моделей соціальної взаємодії: «громадянське суспільство визначено ідентифікатором моральної зрілості людства; предметне коло уявлення про громадянське суспільство стосується не лише етно-національних структур, а є ознакою всезагальних особливостей будь-якого суспільства; поняття громадянського суспільства ґрунтується на вірі в можливість безумовного дотримання моральних норм, що є наслідком безумовної настанови поважати Іншого» і деякі інші (с.170–171). Можна вважати, що формулювання цих ознак характеризує не тільки результати власне компаративного аналізу двох концепцій, досліджуваних дисертанткою, але й має значення для загальної характеристики своєрідності філософсько-етичної ідеї громадянського суспільства, що є, вочевидь, надзавданням цієї праці.

Варто звернути увагу також на акцентування дисертанткою уваги на ідеї транснаціонального громадянського суспільства як такої, що корелюється як з концепцією Канта «громадянина світу», так і з ідеями Левінаса щодо нівелювання упередженості за ознакою національності у діалозі з «Іншим» (с. 21). Цікавою і плідною є думка авторки про це, що уявлення Канта про громадянина світу є дещо ідеалізованими та утопічними, проте ідеї Левінаса стосовно асиметричної форми діалогу, при їх застосуванні до проблеми громадянського суспільства, роблять кантовській ідеал можливим (с.66–67). У цьому ж контексті дисертантка стверджує, що комунікативна теорія Ю. Габермаса і К.-О. Апеля суттєво відрізняється від концепції Канта, оскільки розглядає не категоричний, а гіпотетичний імператив основою побудови суспільних відносин, у той час як фігура Левінаса знаменує реанімацію кантівської ідеї громадянського суспільс-

тва як ідеалу суспільної свідомості (с. 67–68), – висновок важливий і цікавий, хоча, можливо, дещо дискусійний, а тому варто було розширити відповідний аналіз.

Здобутки дисертації є вагомими і, звичайно, не обмежуються вже сказаним. Проте, як будь-яка оригінальна праця, дисертація Д.Г. Герасименко викликає певні зауваження та побажання.

1. У контексті розгляду авторкою історико-філософських витоків формування етичної традиції розуміння ідеї громадянського суспільства, основними представниками якої (традиції) авторка вважає Канта і Левінаса, як нам здається, можна було б звернутись до деяких персоналій, які, на жаль, не згадуються у дисертації. Зокрема, маємо на увазі Адама Сміта з його ідеєю симпатії як визначального чинника суспільної організації (праця «Теорія моральних почуттів», 1759 р.), або Адама Фергюсона з його «Дослідом з історії громадянського суспільства» (1767 р.).

2. Обґрунтованість вибору персоналій Канта і Левінаса як філософів, що належать до європейської етичної традиції (про це йшлося вище), дисертантка доповнює «вихідною гіпотезою» про те, що ці філософи не тільки належать, але й формують ту теоретичну тенденцію, за якої ідея громадянського суспільства набуває етичних параметрів (с. 16–17, 103). Вочевидь, будь-яка гіпотеза потребує доведення, і таке доведення у даному випадку має складати зміст дисертації. Насправді таке доведення в дисертації є, хоча сама гіпотеза може розглядатися як дискусійна (тобто, можна стверджувати, що не тільки Кант і Левінас «формують» цю теоретичну тенденцію). Але дещо неочікувано *доведення гіпотези* завершується... *формулюванням аксіоми* про те, що концепції Канта і Левінаса «належать до єдиної лінії соціального філософського дискурсу» (с. 162). Здається, ми маємо тут замкнене коло, або *petitio principii*, тобто «вихідна гіпотеза» насправді приймалась авторкою за аксіому, а тому не потребувала зайвих доведень. Між тим, для доведення тієї тези, що саме Кант і Левінас «формують» певну теоретичну тенденцію, а не просто «належать» до неї, вимагало би

не тільки порівняння їх концепцій між собою, але й проведення більш широкого компаративного аналізу, звернення до інших представників цієї тенденції з тим, щоб продемонструвати насправді визначальну, «формуючу» роль Канта і Левінаса. До певної міри роль такого аналізу бере на себе пункт 1.3.2. «Межі використання ідеї громадянського суспільства в сучасних соціальних та політичних теоріях» (в якому, зокрема, зустрічаємо згадане вище, але занадто стисле порівняння з Габермасом і Апелем, а також аналіз концепції Макінтайра), проте за задумом дисертантки він має відігравати дещо іншу роль, адже завершується висновком про відсутність жорстких меж ідеї громадянського суспільства як у праві, так і у філософії (с.73).

3. Як вже було зазначено, в роботі проводиться цікавий герменевтичний аналіз поняття «громадянське суспільство» та супутніх понять, розглядаються їх значення в різних мовах. Нам здається, що, принаймні, в одному випадку авторка не скористалась можливістю такого аналізу, хоча його необхідність, здається, була очевидною. Йдеться про формування подвійного смислу – «громадянське суспільство» та «буржуазне суспільство» – німецького терміну «bürgerliche Gesellschaft». Своєрідна смислова гра цією подвійністю значення характеризує праці К.Маркса, а в подальшому набула виразної ідеологічної спрямованості, зокрема, в радянському марксизмі, що позначалось на перекладах відповідних німецьких текстів та призвело до фактичного таврування поняття «громадянське суспільство» в комуністичній ідеології. Всі ці обставини згадуються, коли бачимо на с.104 дисертації цитати з праці Георга Лукача, де фігурує «буржуазне суспільство», що певною мірою дисонує з контекстом, в якому наводяться ці цитати. Втім, такого дисонансу, можливо, не було б, якби дисертантка звернулась до оригінального першоджерела, а не до його російського перекладу радянських часів, або продовжила тут свій герменевтичний аналіз, розтлумачивши співвідношення понять «громадянське суспільство» та «буржуазне суспільство». Підстави такого аналізу насправді є в іншому місці дисертації, на с. 34–36, де дисертантка розглядає тлумачення Марксом поняття громадянсько-

го суспільства, але чомусь обмежує свій аналіз лише посиланням на класифікацію В.Сагатовського та цитатою Маркса, взятою, на жаль, з вторинного джерела.

4. Повертаючись ще раз до герменевтичного аналізу, проведеного дисертанткою, зазначимо, що викликає певний сумнів твердження (яке, на жаль, не підкріплюється доказами, а сприймається як аксіома), що поняття громадянського суспільства в українській мовній традиції зазвичай тлумачиться як об'єднання свідомих громадян, оскільки «громадянський означає свідомий», у той час як в західній традиції, мовляв, йдеться про об'єднання «вільних громадян» (с.100). Здається, таке протиставлення є штучним. По-перше, Академічний тлумачний словник української мови, поруч із розумінням «громадянського» як «властивості свідомого громадянина», подає й тлумачення звичайного прикметника до слова «громадянин», а також значення «невійськовий, цивільний» (Словник української мови: в 11 томах. Том 2, 1971. С. 175). По-друге, «вільний громадянин» у західному розумінні є, за визначенням, громадянином свідомим, адже його воля (свобода) ґрунтується на звільненні від будь-якої особистої залежності і, відповідно, свідомому розпорядженню самим собою і своєю власністю. Якщо й можна говорити про те, що в українській мовній традиції «громадянський означає свідомий», і якимось чином протиставляти це розуміння традиції західній, то тільки з тієї точки зору, що сама ідея громадянського суспільства в Україні має сьогодні здебільшого ідейно-політичне забарвлення, пов'язане із майданним досвідом, а тому не відсилає у буденній свідомості до довготривалих цивілізаційних перетворень, які відобразились у західній філософсько-політичній думці Просвітництва та Модерну.

5. Історико-філософська дисертація вочевидь має відрізнятися чіткістю і точністю у роботі з першоджерелами та посиланнях на літературу. У цьому відношенні подекуди в дисертації Д.Г.Герасименко спостерігається певна легковажність. Маємо на увазі, зокрема, вислови на кшталт: «деякі дослідники», «на думку вчених» і т.п., – вислови, які не завжди конкретизовані іменами та поси-

ланнями на відповідні праці. Зустрічаються і згадки окремих авторів, навіть наводяться цитати з їх праць, проте чітких посилань на ці праці у тексті немає. Наприклад: авторка посилається на «сучасного дослідника соціальної філософії Крапівєвського» (с.132), або на думку С.В.Лугового (с. 151), але праць ані Крапівєвського, ані Лугового немає у Списку використаних джерел; немає посилання також на документ «Практичне керівництво з громадянського суспільства», якій цитується на с.152–153. Нарешті, маємо й зовсім недоречні «новації» в галузі кантознавства: на с. 128–129 наводиться цитата з «невеличкої роботи» Канта «Характер як образ думки», яка кантознавцям, скоріш за все, невідома. Насправді цитується підрозділ «Vom Charakter als der Denkungsart», якій входить до другої частини «Антропології з прагматичної точки зору»; а головне – цієї цитати ми не знайдемо у виданні «Трактаты и письма» 1980 року, на яке посилається дисертантка, натомість два варіанти її російського перекладу можна знайти або в 6 томі зібрання творів І.Канта 1966 року видання (с.541), або у 7 томі восьмитомника 1994 р. видання (с.329), або, зрештою, у 7 томі академічного видання (Akademie Ausgabe) творів Канта німецькою (S.293).

6. В якості технічного зауваження необхідно звернути увагу дисертантки на деякі стилістичні погрішності або неточності у формулюваннях. Наприклад, дещо перевантаженим смислами видається висновок про те, що «концепція Канта потребує свого перегляду, з точки зору можливості втілення у сучасності потенціалу його теорії, який так і залишився не використаним» (с.141). Далі, Маркс, виявляється, систематизував філософію Канта «у площині вітчизняних досліджень» (с.141). Не зовсім зрозуміло, чому Карлейль у цитаті з Рассела виявився Карлейляром (с.148). Очевидно, некоректним використанням терміну можна вважати і згадку про «теософські погляди» Канта (с.56–57, 82).

Висловлені зауваження і побажання можна вважати пропозиціями до подальшого вдосконалення наукової майстерності дисертантки, а можливо й приводом для дискусії. Загалом вони не впливають на позитивну оцінку представленної дисертації. Висновуючи, можна констатувати, що поставлена мета дисер-

таційної роботи досягнута, а визначені завдання виконані. Автором сформульована низка положень, що мають ознаки наукової новизни і розв'язують наукову проблему, пов'язану із ідеї громадянського суспільства в її історико-філософському розвитку, зокрема, її презентації в концепціях І. Канта і Е. Левінаса. Достовірність цих положень підтверджується проведенням у роботі аналізом із залученням достатнього кола першоджерел. Основні положення дисертації розкриваються в авторефераті і достатньої кількості фахових статей та статей, які входять до наукометричних баз даних, а також апробовані автором на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях.

Таким чином, дисертація Герасименко Дар'ї Григорівни «Ідея громадянського суспільства (І.Кант та Е.Левінас» відповідає вимогам до наукових досліджень такого рівня, визначеним п. 11, 12 чинного Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України 24 липня 2013 р. № 567, зі змінами, затвердженими Постановами Кабінету Міністрів України №656 від 19 серпня 2015р. та №1159 від 30 грудня 2015 р., а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.05 – історія філософії.

Офіційний опонент

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін
Полтавського національного технічного
університету імені Юрія Кондратюка

 Г.Є. Аляєв

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Проректор з наукової та інноваційної роботи
Полтавського національного технічного
університету імені Юрія Кондратюка
кандидат технічних наук, доцент

В. В. Муравльов